

İMADEDDİN ZENGİ VE ARTUKLULAR

Öğr. Gör. Dr. Aydın Usta
MSGSÜ Tarih Bölümü
aydinusta@gmail.com

ÖZET

XI. yy.'da başlayan Haçlı seferleri boyunca olayların gidişatına yön veren bir çok gelişme yaşanmıştır. Haçlılar açısından bakıldığında ; Müslüman emîrlerin birbirleriyle olan çekişmelerinin yanı sıra Avrupa'dan gönderilen askerî destek, onların Ortadoğu'daki varlığı açısından belirleyici olmuştur. Müslümanlar tarafında ise ; Haçlılara karşı mücadelelerde birbiri ardına sahne alan lider güçlerin varlığı önemli rol oynamıştır. Bunlardan ilki olan Artuklular, Haçlılar karşısında İslam dünyasının toparlanmasını sağlamış ve mücadelenin liderliği üstlenmişlerdir. Artuklular sayesinde Haçlıların, bölgenin daha da içlerine nüfuz etmeleri önlenmiş, Haçlılar karşısında Müslümanlar yeni bir atılım gücü kazanmıştı. Artukluların başlattığı mücadeleyi bir ileri safhaya yani "Toparlanma safhasından, Taarruz safhasına" taşıyan kişi ise İmadeddin Zengi olmuştur. Çalışmamızda Haçlılara karşı mücadelede birbirlerine halef-selef olan bu iki gücün arasında liderliğin devir-tesliminde yaşanan olaylar ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler

İmadeddin Zangi, Timurtaş, Davud, Haleb, Haçlılar

ABSTRACT

In the whole period of the Crusades which began in late XI. century, there are a lot of developments that they got direction to events. It looked from the Crusaders side ; internal struggles between the Muslim rulers and military supports from Europe was determined for them because of their presence in the Middle East. In the Muslim side ; presence of the leader figures who took scene following each other was important. In this position Artuqids make certain to packingup the Muslims against the Crusaders and they got accepted their leadership among the Muslims. Because of them crusaders didn't sperad into region and Muslims world won a new progress power against the Crusaders. This action which was begun by Artuqids took forward by Zangi (from the packing up phase to attack phase) founder of the Zangid's State. In this article we'll relate the strife that lived transferring of leadership between these two power who had been each other predecessor-successor in theme of the struggle against the crusaders.

Key Words

İmad al-Din Zangi, Timurtash, Davud, Aleppo, Crusaders

İMADEDDİN ZENGİ VE ARTUKLULAR

Haçlıların Suriye ve Ortadoğu'ya yerleşmeleriyle birlikte onlarla mücadele etmek yani "cihat" bölge Müslümanları için öncelikli görev haline gelmişti. Zira, taraflar arasında başlayan bu uzun soluklu mücadelenin dinî yönüne göre daha ağır basan siyasî bir yönü daha vardı. Bölgenin hakimleri durumundaki Müslümanlar için, Haçlıların varlığı önemli bir tehdit unsuruydu. Ancak, Müslümanların Haçlı ordularının gelişi sırasında takındıkları kayıtsız tavırlarını sürdürmeleri ve onlardan çok birbirleriyle mücadele etmeleri durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmekteydi. Mevcut ortam, Haçlılar için sahip oldukları topraklar dışında hakimiyetlerini Suriye bölgesinin içlerine doğru genişletmeleri için önemli bir fırsattı. Bununla birlikte böyle bir hareketin öncesinde Avrupa'dan gelecek takviye güçlerine ihtiyaçları vardı. Bu ihtiyaca cevap olarak harekete geçen üç büyük Haçlı ordusu 1101 yılı içinde Anadolu'da Anadolu Selçuklu ve Danişmentli birleşik orduları tarafından mağlup edilmesi Suriye'nin Müslüman hakimleri için büyük bir şans olmuştu. Haçlılar büyük bir takviye güç imkanından mahrum kalmalarına rağmen Müslümanlar arasındaki geçimsizlikler dolayısıyla askerî açıdan taarruzî pozisyonlarını muhafaza edebilmişlerdi. Onların devam etmekte olan bu üstünlüklerini ve yenilmezlik efsanelerini yıkan Artuklular olmuştu. Sökmen (1102-1104), İlgazi (1106-1122) ve Belek (ö.1124) gibi kudretli komutanların liderliğinde Artuklular Haçlılar karşısında Müslüman dünyasının bayraktarlığını yaparak ve bölge Müslümanlarının toparlanmalarını sağladılar¹. Haçlıların, Suriye içlerine doğru yayılma çabaları, onların mücadelesi sayesinde engellenmiş ve İslam dünyası Haçlılar karşısında yeni bir atılım gücü kazanmıştır. Ancak, Artuklular, Haçlılara karşı elde ettikleri başarılarla rağmen, Müslümanlar arasındaki mevcut siyasî ortamı değiştirmeyi, diğer bir ifade ile Suriye'yi tek bir elin idaresi altında toplamayı başaramadılar. Zira, Haçlılara karşı üstlendikleri önemli role rağmen gerektiğinde çıkarları gereği onlarla ittifak yapmaktan da geri durmamışlardı. Bu ise, sayısal

¹ Tfs. için bkz., Usta 2002,: 358 - 374,

dezavantajlarına rağmen Haçlıların bölgedeki varlığını ve güçlerinin muhafazasını temin eden en önemli olgu idi.

Diğer taraftan Belek'in 1124'deki ölümünün sonrasında Artukluların iç mücadelelerle güç kaybetmeleri ve kendi kabuklarına çekilmeleri onların Haçlılara karşı başlattıkları hareketin tehlikeye girmesine yol açabilirdi. Nitekim ertesi sene Haçlıların bazı Müslüman emîrlerle birlikte Halep'i kuşatması ve şehir halkının kuşatma sırasında çektikleri sıkıntılar bunun en güzel örneğidir.

Bunun önüne geçen ve mücadeleyi bir ileri safhaya yani "toparlanma safhasından taarruz safhasına" taşıyan kişi İmadeddin Zengi olmuştur². Çalışmamızda, Haçlı Seferleri sırasında Suriye Müslümanları arasında güç dengelerinin değiştiği ara dönemde Haçlılara karşı savaş konusunda birbirine halef ve selef olan iki güç arasındaki iktidar mücadelesi ve bunun bölgedeki Müslüman-Haçlı mücadelelerine yansımaları ele alınmaya çalışılacaktır.

Melikşah'ın eski Halep valisi Kasımüddeve Aksungur'un³ oğlu ve Bağdat şihnesi olan İmadeddin Zengi, Musul Atabeki İzzeddin Mesud b. Porsuki'nin 521/1127 senesindeki ölümünden sonra Irak Selçuklu Sultanı Mahmud (1119-1131) tarafından Musul Atabekliği görevine getirilmiştir⁴.

Bunun öncesinde, İzzeddin Mesud'un ölümünden sonra yerine geçen küçük yaştaki oğlu adına yönetimi Çavlı adlı bir memluk üstlenmişti. Çavlı, Kadı Bahaeddin Ebu'l-Hasan b. Ali b. Kasım el-Şehrezûrî ve Porsuki'nin Emîrû'l-Hâcib'i Selahaddin Muhammed'i zengin hediyeler ile vesayeti altındaki bu çocuğun hakimiyetinin tasdiki için Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'a göndermişti. Ancak elçiler, Çavlı'dan çekindikleri için Zengi'nin komutanlarından biri olan Nasireddin

² Usta 2002, 358.

³ Melikşah'ın Halep valisidir. Sultanın ölümünden sonraki taht mücadeleleri sırasında, onun oğlu Berkyaruk'un tarafını tutmuş ve bu nedenle diğer bir taht iddialısı olan Suriye Selçuklu Meliki Tutuş tarafından Nisan 1094'de öldürülmüştür. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sevim 1990, 72-97 ; Sevim, "Aksungur", *İA*, I, 275 ; Alptekin 1978, 19-21 ; Alptekin., "Aksungur", *DİA*, II, 296.

⁴ İbn el-Ezrak 1987, 19-20 ; İbn el-Esir 1979, X, 643-647 ; İbn el-Esir trhsz., 34-35 ; Süryani Mikhael, TTK kütüphanesi, 94-95 ; Abu'l-Farac 1987, 360 ; İbn el-Adim 1954, II, 241 ; İbn Vasıl 1953, I, 31-32. Krş., Alptekin 1978, 28 ; Alptekin, "Zengi", *İA*, XIII, 526-527 ; Turan 1993, 54.

Çakır ile anlaşarak Sultan'dan, Zengi'yi Musul Atabeki tayin etmesini istediler. Sultan Mahmud da, Musul'u oğlu Alparslan'a vererek Zengi'yi de ona atabek olarak tayin etti.

Bilindiği gibi Musul şehri Büyük Selçuklu hükümdarlarına bağlı olarak Haçlılara karşı mücadeleyi organize etmek ile yükümlü valilerin merkeziydi. Bölgedeki diğer emîrlere, onların ordusuna asker göndererek katkıda bulunurlardı. Faaliyetleri hususunda Artukluların gölgesinde kalmalarına rağmen derece ve rütbe olarak onlardan üstündüler. Ancak, 1115 senesinde Tell-Afrin'de Antakya kontu Roger karşısında alınan mağlubiyetten sonra Sultan Muhammed Tapar Suriye'deki mücadeleye karşı ilgisini kaybetmişti. Şimdi ise, oğlu Mahmud gayri ihtiyari de olsa bu mücadelenin kaderini etkileyecek bir adım atmış oluyordu. Zengi'nin Musul'a atanması onun gelecekteki pozisyonu hakkında oldukça açıklayıcı bir durumdu. Zira, Artukluların ve Dimaşk'ın zayıflamaya başladığı sırada Musul Atabekliğine getirilen İmadeddin Zengi'nin Haçlılara karşı mücadelede liderliği üstlenme konusundaki ilk önemli adım da atılmış oluyordu.

Haçlılara karşı etkili bir şekilde mücadele edebilmenin yolu öncelikli olarak Suriye'deki hakimiyetin tek elde bulundurulmasından geçmekteydi. Zira, birbirine düşman emîrlere kendi çıkarları doğrultusunda Haçlılarla ittifak yapmakta herhangi bir engel görmüyorlardı. Yukarıda belirtildiği üzere Artuklular dahi, Haçlılara karşı kazandıkları başarılarla ve bu mücadeledeki lider rollerine rağmen, 1115 senesinde Sultan Muhammed Tapar tarafından bölgeye gönderilen Hemedan valisi Emîr Porsuk'a karşı, Dimaşk atabeyi Tuğtekin ile birlikte Haçlılarla ittifak yapmaktan çekinmemişlerdi. Dolayısıyla Suriye'nin tek bir bayrak altında toplanması büyük önem arz ediyordu. Bu durumu çok iyi kavrayan Zengi için, Artuklular ve Dimaşk iki önemli engel konumundaydı. Artuklular o zamana değin Haçlılara karşı sürdürülen mücadelenin lideriydiler. Bu sırada Tuğtekin idaresindeki Dimaşk ile Artuklular arasında iyi ilişkiler kurulmuş ve Dimaşk her zaman Artukluların yanında yer almıştı. Ayrıca Dimaşk ile Haçlıların Kudüs krallığının sınırdaş olması dolayısıyla sürekli olarak Haçlıların yakın tehdidine maruz kalan Dimaşklılar, onlarla siyasî ilişkilerini geliştirmişlerdi. Nitekim bu iyi ilişkiler ileri de Zengi'nin

Dımaşk'ı tazyiki sırasında karşılaştığı en büyük engel olduğu çok daha açık bir şekilde görülecekti. Dolayısıyla Zengi'nin Haçlılardan da öncelikli olarak bölgedeki bu iki önemli güç ve denge unsuru sindirip (Artukluları), ele geçirmesi gerekmektedir (Dımaşk).

İlk olarak Musul'da işleri yoluna koyan Zengi, daha sonra hakimiyet alanını genişletmek üzere harekete geçti. Ceziret b. Ömer'i (Cizre) kendisine bağladı. Zengi'nin ikinci hedefi ise Şam bölgesinin önemli şehirlerinden Halep oldu. Şehir, aslında Musul Atabekliğine bağlı bulunuyordu. Ancak, Atabek İzzeddîn Mesud'un ölümünden sonra burada karışıklıklar çıkmış ve Haçlılar tarafından baskı altına alınmıştı. Halep'in ele geçirilmesi stratejik açıdan olduğu kadar prestij açısından da önemli idi. Yıllardır Haçlıların tazyiki karşısında ayakta kalmaya çalışan şehir sosyal ve ekonomik açıdan çok yıpranmıştı. Son olarak 1124 yılının sonlarındaki Haçlı-Müslüman kuşatması sırasında şehri elinde bulunduran Mardin Artuklu emîri Timurtaş'ın yardım çağrılarını geri çevirmesi Haleplileri büyük sıkıntılarla karşı karşıya bırakmıştı. Nihayetinde şehir ancak Aksungur el-Porsukî'nin yardıma gelmesiyle kurtulabilmişti. Ancak, sahip olduğu böyle önemli bir şehri kaderiyle baş başa bırakması⁵ Timurtaş içinde büyük bir prestij kaybı olmuştu. Bu artık, Artukluların bölgedeki liderlik rolünü devretmek zamanının geldiğinin bir işareti olarak da görülebilir. Dolayısıyla, Halep'i Haçlıların baskısından kurtarması Zengi'nin bölgedeki kariyeri için önemli bir başlangıç olacaktır.

İmadeddîn Zengi, Halep'e hareketinden önce ilk olarak 521/1127 senesinde Mardin Artuklularına tabi bulunan Nusaybin'i kuşattı. Zira, Nusaybin, Musul'a karşı düşmanca bir tavır içine girmişti. Kuşatma Zengiler ile Artukluları karşı karşıya getiren ilk mücadele oldu. Durumu haber alan Mardin Artuklu Emîri Hüsameddîn Timurtaş, Hısn-ı Keyfa emîri olan akrabası Rükneddîn Davud'dan yardım istedi. Ondan gelen olumlu cevap üzerine Mardin'e dönerek kuşatma altında tutulan Nusaybin'dekilere bir mektup yazarak Zengi'ye karşı beş gün kadar dayanmaları

⁵ Halep'in bu kuşatma sırasında müdafilerin çektikleri sıkıntılara dair bkz., İbn el-Adim 1954, II, 224-230.

istedi⁶. Ancak, haberi taşıyan güvercin İmadeddîn Zengi tarafından ele geçirilmesi şehrin kaderini belirledi. Mektubu okuyan Zengi, Timurtaş'ın ağzından kaledekilere 20 gün daha dayanmalarını isteyen ikinci bir mektup yazdı. Sahte mektubu alan Nusaybinliler bu süre içinde kaleyi muhafaza edemeyeceklerini düşünerek Zengi'ye teslim oldular⁷. Böylece Zengi şansı ve kurnazlığı sayesinde Artuklulara karşı yaptığı ilk mücadele üstünlük sağlamayı başarmıştı.

İmadeddîn Zengi, Nusaybin'den sonra asıl hedefi olan Haleb'i ele geçirdi (1128). Artuklular ise, onun bölgeye gelişinden ve kendilerine ait Nusaybin'i ele geçirmesinden rahatsız olmuşlardı. Zengi'nin biraz daha güçlenmesinin akabinde bölgede yegane büyük güç olarak ortaya çıkması kaçınılmazdı. Bunun neticesinde Artuklular da, ona tabi olmak zorunda kalacaklardı. Dolayısıyla, Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artukluları, Zengi'nin daha fazla güçlenmesine fırsat vermeden birleşerek, üzerine yürümeye karar verdiler. Zengi ise, Urfa kontu Joscelin ile iki yıllık bir mütareke yaptıktan sonra müttefiklerin üzerine yürüdü. Birleşik Artuklu ordusuna, Amid Emîri İnaloğlu İl-Aldı ve Davud'un yardıma çağırıldığı Türkmenler de katılmıştı. Böylece, Zengi'ye karşı güçlü bir ittifak oluşmuş oluyordu. İbn el-Esir, Artuklu ordusunun sayısını 20.000 olarak vermektedir⁸. Zengi ise 4.000 kişilik kuvvetiyle bu orduyu Dara'nın aşağısında yer alan Serce'de karşıladı(534/1129-1130). Çok şiddetli geçen çarpışmalar sırasında, Artukluların arasında çıkan anlaşmazlıklar, İmadeddîn Zengi'ye az sayıdaki askerî gücüne rağmen onları mağlup etme fırsatını verdi⁹. Uğradığı mağlubiyete rağmen fazla bir kaybı bulunmayan Hısn-ı Keyfa hakimi Davud, Zengi'ye ait Ceziret b. Ömer topraklarını yağmaladı. Zengi'nin, kendisine karşı harekete geçmesi üzerine Amid taraflarına çekildi. Atabek, onu takip etmek istedi ise de, Davud'a bağlı kuvvetlerin yol

⁶ İbn el-Esir 1979, X, 246 ; İbn el-Esir trhsz, 36 ; İbn Vasil 1953, I, 35. Krş. Alptekin 1978, 79 ; Artuk 1944, 71 ; Sevim, "Timurtaş", *İA*, XII/I, 370 ; Ataoğlu 1989, 62.

⁷ Süryanî Mikhael (TTK Kütüphanesi, 109), Serce savaşının akabinde Nusaybinlilerin Zengi'ye isyan ederek Timurtaş ile birleştiklerini, ancak tekrar şehir üzerine yürüyen Zengi'nin duruma hakim olduğunu yazmaktadır.

⁸ İbn el-Esir 1979, X, 664 ; İbn el-Esir trhsz., 36. Krş. Merçil 1991, 270 ; Turan 1993, 154-155 ; İmadeddin Halil 1967, 86-87.

⁹ Süryanî Mikhael TTK Kütüphanesi, 107 ; İbn el-Esir 1979, X, 664 ; İbn el-Esir trhsz.,38-39. İbn el-Ezrak ise (1987, 24-27), Artuklular arasında herhangi bir anlaşmazlıktan bahsetmez. Krş. Turan 1993, 154-155 ; İmadeddin Halil 1967, 87 ; Hillenbrand 1990, 58,63 ; Usta 2000, 475.

üzerindeki geçitleri tutması nedeniyle geri dönme zorunda kaldı. Mardin Emîri Timurtaş ise, savaşın ardından merkezine çekilmişti. Dara savaşı kesin neticeli olmamasına rağmen Artukluların, Zengi'ye karşı oluşturdukları ittifakta ilk çatlağın meydana gelmesi açısından önemlidir. Nitekim, kısa bir süre sonra Mardin Emîri Timurtaş, Zengi'ye bağlanmakta tereddüt etmedi. Timurtaş'a göre daha savaşçı ve inatçı bir kişiliğe sahip olan Hısn-ı Keyfa Emîri Davud ise, mücadeleyi sürdürmekte kararlı görünüyordu.

Nitekim, Zengi'nin dikkatini Haçlılar üzerine yöneltmesinden faydalanan Davud 1131 senesinde Siirt ve civarını ele geçirdi. Bunun neticesinde Mardin Artuklularının müttefikleri Ahlat ile bağlantıları kesilmiş, Mardin'e bağlı Meyyafarikin de zor duruma düşmüştü. Davud'un teşebbüsünden endişeye kapılan Timurtaş yukarıda belirttiğimiz gibi Zengi ile anlaşmak zorunda kaldı. Böylece, Atabek'in bölgedeki hakimiyetine karşı koyabilecek yegane güç durumundaki Artukluların, ona karşı ortak hareket etme olasılığı da ortadan kalkmış oluyordu. Aynı sene içinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmud ölmüş ve halefleri arasında taht mücadeleleri başlamıştı. Zengi de, ölen sultanın kardeşi Mesud'un tarafında yer alarak mücadelelere katıldı¹⁰. Bu dönem içinde Abbasî halifesi Müsterşid (1118-1135) ile arası bozulan Zengi 1133'de, Abbasiyye'de halife tarafından mağlup edildi. Mağlubiyetin sonrasında Musul'a çekilen Zengi, burada halife tarafından kuşatıldı. Kuşatma esnasında Davud, halifeye yardımcı olurken, Timurtaş Zengi'nin tarafında yer almıştı¹¹. Ancak, halife Müsterşid, bu kuşatmadan bir sonuç elde edemedi geri döndükten sonra Atabek Zengi, Davud'u cezalandırmak üzere müttefikleri Timurtaş ile birlikte harekete geçti. Zengi, bu sayede Davud'un Timurtaş üzerinde kurduğu baskıyı da hafifletmek istiyordu. İlk önce Hısn-ı Keyfa'ya bağlı Dara alınarak, hakimi Hamdan b. Eslem öldürüldü. Müttefikler daha sonra dönemin önemli merkezlerinden biri olan Amid üzerine yürüdüler. Şehrin emîri İl-Aldı, Davud'a bağlı idi. Bu nedenle acilen, ondan yardım istedi. Davud toplayabildiği kuvvetlerle şehrin yardımına koştu. Ancak Cemaziyelahir 528 / Nisan-Mayıs 1134 tarihinde Amid önlerinde yapılan muharebede ağır bir mağlubiyete uğrayarak geri

¹⁰ Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Alptekin 1978, 29-48 ; aynı mlf., "Zengi", s. 526-532.

¹¹ Usta 2000, 476.

çekilmek zorunda kaldı. Müttefiklerin savaşta aldıkları esirlerin arasında Davud'un Süleyman adındaki oğlu da bulunuyordu. Atabek tarafından Timurtaş'a teslim edilen Süleyman Mardin'e gönderildi¹². Zengi ve Timurtaş kuşatmayı iki ay daha sürdürdüler. Ancak, bir sonuç alamayınca Amid'in etrafındaki ağaçları kesip etrafi talan ederek şehir önlerinden ayrıldılar. Atabek dönüş yolu üzerinde bulunan Sur, Bariye, Cebelcûr, Zülkarneyn ve Tanza'yı ele geçirdi. Bunlardan Tanza hariç diğerlerini Hüsameddîn Timurtaş'a verdi. Daha önceden Cebelcûr ve Zülkarneyn'e hakim olan Artuklu ailesinin bir diğer üyesi Abdülcabbar b. Artuk da, Hısn-ı Keyfa Emîri Davud'a sığınmak zorunda kaldı. Davud, Zengi ve Timurtaş'ın bölgeden ayrılmasından sonra özellikle Tanza ve çevresine çok ağır yağma akınlarında bulundu. Dönemin tarihçilerinden İbn el-Ezrak, Frenklerin bile bundan daha fazlasını yapamayacağını yazmıştır¹³. Atabek Zengi'nin Davud'a karşı düzenlediği sefer, onun takip ettiği politikayı da açıkça ortaya koymaktadır. Amid kuşatması ve Timurtaş ile yaptığı anlaşmayla Davud'a karşı kesin bir ilhaktan çok, onu zayıflatıp kendisine tabi kılmak niyetinde olduğunu göstermişti. Zira, bölgedeki hükümdarlar için en büyük asker kaynağı durumunda olan Türkmenler üzerinde büyük bir nüfuza sahip olan Davud'a karşı ilk olarak böyle bir yıpratma taktiği izlenmesi zarurî idi. Bu politika, bölgedeki diğer emîr ve hükümdarlara karşı da uygulanmıştır. Böylece Zengi, haçlılara karşı yapılan mücadeleler sırasında bütün Müslümanların kendi emri altında tek vücut olarak mücadele etmesini istiyordu. Ancak, Haleb, Hama, Hıms gibi doğrudan Haçlıların tehdidi altında bulunan şehirler bu uygulamanın dışında tutulmuş ve Atabek tarafından ele geçirilmiştir. Zengi aynı şekilde Dımaşk'ı ele geçirmek için hayatı boyunca mücadele etmiştir.

Zengi ve Hısn-ı Keyfa Artukluları arasındaki ilişkiler Bizans İmparatoru İoannes Komnenos (118-1143)'un 532/1138 senesinde Antakya ve Suriye üzerine düzenlediği sefer sırasında yumuşama devresine girdi. Davud, oğlu Kara Arslan idaresindeki güçlü bir Türkmen birliğini, Bizanslılarla mücadele etmekte olan

¹² İbn el-Ezrak 1987, 39 ; Süryani Mikhael TTK Kütüphanesi, 117 ; İbn el-Esir 1979, XI, 13 ; İbn el-Esir trhsz, 48 ; İbn el-Adim 1954, II, 253 ; İbn Vasıl 1953, I, 54 ; İbn Kalanisi 1983, 243. Krş. Alptekin 1978, 80 ; Alptekin., "Zengi", s. 528 ; Artuk 1944, 70 ; Turan 1993, 155 ; Ataoğlu 1989, 65-66 ; İmadeddin Halil 1967, 78-79 ; Hillenbrand, 84-85 ; Usta 2000, aynı yer.

¹³ İbn el-Ezrak 1987, 50.

Zengi'nin yardımına gönderdi. Ancak, barış devresi Bizans ordusunun başarısızlığa uğraması ve geri çekilmesiyle sona erdi. Bizanslıların dönüşünden sonra Zengi Şevval 533/1139 senesi içinde Timurtaş'ın elinde bulunan Dara, Re'sülayn, Cebelcûr kasabalarını aldı. Onun, müttefikine karşı giriştiği bu beklenmedik hareket, Artuklular arasındaki birliği bozmak için kendisine müttefik edindiği Timurtaş'ın daha fazla güçlenmesini engellemek gayesiyle açıklanabilir. Zira Timurtaş, Zengi ile ittifakı sayesinde bölgedeki gücünü ve etkinliğini arttırmış bulunuyordu. Davud'un, Zengi karşısında aldığı mağlubiyetler Artuklu ailesi içindeki güç dengesinin Mardin lehine bozulmasına neden olmuştu. Timurtaş'ın daha fazla güçlenmesinin kendi aleyhine olabileceğini düşünen Zengi, böyle bir harekete gerek duymuş olmalıdır. Ancak, Timurtaş'a karşı düşmanca tavrı uzun sürmedi. Onunla yeniden anlaşığı gibi kızı Safiye Hatun ile evlenerek akrabalık kurdu¹⁴. Zengi'nin, Timurtaş'a karşı daha fazla ileri gitmemesinde Harran hakimi Savtegin el-Kerecî'nin ölümü üzerine Harran'ı ele geçirmek istemesi ve Müslüman ahalinin tepkisinden çekinmesi de önemli rol oynamıştır¹⁵.

Zengi, Timurtaş ile barışmasına rağmen, Hısn-ı Keyfa hakimi Davud üzerindeki baskısını arttırmaya devam etti. Davud'u 535/1140-1141 senesinde bir kere daha mağlup ederek, ona ait Bahmard kalesini ele geçirdi. Ancak Davud, ona karşı mücadelesini sürdürmeye kararlıydı. Zengi'nin bölgeden ayrılması üzerine 1141 Temmuz'un da yalnız kalan Timurtaş'ın üzerine saldırdı. Tell-Şeyh ve Fessad kalelerini ele geçirerek, Mardin civarını yağmaladı. Güç durumda kalan Timurtaş barış istemek zorunda kaldı. Davud aynı sene içinde Mardin'i ziyaret etti. Yapılan görüşmeler sonucunda taraflar arasında bir barış anlaşması imzalandı. Ancak Atabek'in geri dönmesi üzerine durum yeniden Davud'un aleyhine gelişmeye başladı. Zengi'den çekinen Timurtaş, Davud ile yaptığı anlaşmayı bozdu. Zengi, Timurtaş'ı da yanına alarak Davud'a ait Hızan, Maden, İrvan, Katalbas, Siirt, Cebelcûr ve Zülkarneyn'i ele geçirdi. Bu arada İnaloğullarının elindeki Amid şehri de, Zengi'ye tabi olmak zorunda kaldı. Şehirde hutbe, onun adına okunmaya

¹⁴ İbn el-Ezrak 1987, 57-58. Krş., Alptekin 1987, 81 ; Turan 1993, 157 ; İmadeddin Halil 1967, s. 90-91.

¹⁵ İbn el-Adim 1954, II, 271 ; İbn Vasıl 1953, I, 83.

başladı. Dönemin önemli ticarî ve kültürel ve stratejik merkezlerinden biri olan Amid'in, Zengi'nin hakimiyetini tanınması Davud için ağır bir darbe olmuştu. Bunun neticesinde Zengi ile barış yapmak zorunda kaldı(1142)¹⁶. Davud'un 539/1144-1145 senesindeki ölümü Hısn-ı Keyfa Artuklularını yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya getirdi. Ölümünden sonra yerine oğullarından Kara Arslan geçti. Diğer oğlu Arslan Doğmuş ise, Kara Arslan'dan büyük olmasına rağmen sağlığında babasına isyan ettiği için hapsedilmiş ve daha sonra hapisten kaçarak Zengi'ye sığınmıştı. Arslan Doğmuş, babasının ölümü sırasında Malazgirt'de hüküm sürmekteydi. Babasının mirasına sahip olmak üzere Atabek'ten yardım istedi. Zengi, teklifi fırsat bilerek Hısn-ı Keyfa Artuklularına karşı harekete geçti. Görünürdeki sebep, Kara Arslan'ın yerine Arslan Doğmuş'u Hısn-ı Keyfa Artuklularının başına geçirmekti. Ancak direkt olarak Kara Arslan'ın üzerine yürüyüp, onu tahttan feragat etmeye zorlamak yerine Hısn-ı Keyfa'ya bağlı yerleri ele geçirmesi, bu devleti ilhak etme düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Zira henüz yeni başa geçmiş bulunan Kara Arslan'ın, tecrübeli ve güçlü Zengi karşısında herhangi bir başarı olasılığı yoktu. İleri hareketına başlayan Zengi, Hani, Cebelcûr, Sivan, Zülkarneyn, Erganî, Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siirt'i ele geçirdi¹⁷. Onun karşısında tutunamayacağını anlayan Kara Arslan ise, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud (1136-1155)'un yüksek hakimiyetini kabul ederek, yardım talep etti. Türkiye Selçukluları kuruluşlarından itibaren güney ve güney doğu sınırlarına özel bir ilgi göstermişler ve buralara hakim olmak için mücadele etmişlerdi. Nitekim, devletin ilk iki hükümdarı bu uğurda savaş meydanlarında hayatlarını kaybetmişlerdi. Sultan Mesud da böyle bir fırsatı kaçırmak istemedi. Kara Arslan'a yardım etmek üzere 20.000 süvariden oluşan bir kuvveti bölgeye gönderdi¹⁸. Gelişmeler üzerine Zengi ileri hareketına son vererek geri dönmek zorunda kaldı. Böylece Hısn-ı Keyfa Artukluları daha sonraları Artukluların yaygın bir şekilde kullanacakları bu siyasî manevrayla Zengi'nin baskısından bir süre için kurtulmuş oldu.

¹⁶ İbn el-Ezrak 1987, 64 ; İbn el-Adim 1954, II, 276. Krş., Turan 1993, 157 ; İmadeddin Halil 1967, 91-92 ; Hillenbrand 1990, s. 101-102 ; Usta 2000, aynı yer.

¹⁷ İbn el-Ezrak 1987, 64-65. Krş., Turan 1993, 158 ; İmadeddin Halil 1967, 95-96 ; Hillenbrand 1990, 107-108 ; Ataoğlu 1989, 73.

¹⁸ Abu'l-Farak 1987, II, 377. Krş., Alptekin 1978, 82 ; Usta 2000, aynı yer.

Ancak, tecrübesiz Kara Arslan'ın Anadolu Selçuklularından aldığı yardıma ve yerini muhafaza etmesine rağmen durumu pek parlak sayılmazdı. Nitekim, bu kez de Timurtaş'ın, yeğeni Şihabeddîn Mahmud b. İlyas b. İlgazi komutasında gönderdiği bir ordu tarafından 540/1145-1146 senesinde Bagin yakınlarında mağlup edildi¹⁹. Üst üste yaşanan toprak kayıpları ve alınan mağlubiyetler Hısn-ı Keyfa Artuklularının sınırlarını bir hayli daraltmıştı. Güç durumunda kalan Kara Arslan, Zengi'ye karşı başka müttefikler aramaya başladı. Çabaları uzun süreden beri birbirleriyle mücadele etmekte olan iki gücün bir araya gelmesiyle sonuçlandı. Urfa Kontu II. Joscelin (1131-1144), Gerger'in 20 km. kuzeyindeki Babula kalesinin verilmesi karşılığında Zengi'ye karşı yardıma gelmek koşuluyla Kara Arslan'a yardım etmeye söz verdi²⁰. Ancak bu ittifak, Zengi için uzun süreden beri beklediği Urfa'nın zaptı için umulmadık bir fırsatı ortaya çıkarmıştı. Urfa'ya yerleşmiş bulunan Haçlılar, Suriye ile yapılan ticarete engel oldukları gibi Müslüman topraklarına yaptıkları yağma akınlarıyla ağır tahribatlara sebep oluyorlardı. Ortaya koyulan sebepler şehrin Müslümanlar tarafından fethini gerekli kılmaktaydı. Daha önceki yıllarda Urfa'ya karşı girişilen kuşatmalardan çeşitli sebeplerle bir sonuç alınmamıştı. Atabek Zengi, öncelikle Kara Arslan'ın topraklarına sahte bir saldırı düzenledi. Durumu haber alan Urfa Kontu II. Joscelin, aralarında yaptıkları anlaşma gereği Kara Arslan'a yardım etmek ve Zengi'nin ikmal yollarını kesmek için elindeki kuvvetlerle harekete geçti. Bu sırada Zengi, Amid yakınlarında karargah kurmuştu. Casusları vasıtasıyla Urfa kontunun hareket haberini alınca derhal ordusuyla birlikte savunması büyük ölçüde zayıflamış olan Urfa üzerine yürüdü. Şehir kısa bir kuşatmadan sonra Cemaziyelahir 539 / Aralık 1144 tarihinde Zengi tarafından ele geçirildi²¹. Görüldüğü gibi Zengi kendi aleyhine yapılmış olan bu anlaşmayı lehine çevirmeye muvaffak olmuştu. Urfa'nın fethi ile, Haçlıların Ortadoğu'da kurdukları dört büyük devletten bir tarihe karışmış oluyordu. Fetihden sonra Zengi 514/1146 senesinde Fırat nehrine hakim bir noktada bulunan Caber kalesini ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Bunun öncesinde 540/1145 yılı

¹⁹ Hillenbrand 1990, 111 ; Usta 2000, aynı yer.

²⁰ Süryani Mikhael TTK Kütüphanesi., 125 ; Runciman 1992, II, 193-194 ; Demirkent 1987, 142 ; Usta 2000, aynı yer..

²¹ Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz., Runciman 1992, II, 185-201 ; Merçil 1991., 216 ; Demirkent 1987,139-154.

içerisinde Caber'e düzenleyeceği sefer sırasında ikmal yollarını tehdit edebilecek konumdaki Mardin Artuklularına bağlı Meyyafarikin'i kuşatmış ve yine Mardin'e bağlı Tell-Şeyh'i ele geçirmişti. Nihayetinde kuşatma için gerekli hazırlıkları tamamlayan Zengi, Rebiülahir 541 / Eylül 1146 tarihinde Caber önlerine geldi. Ancak, kuşatmanın devam ettiği sırada bir gece gulâmları tarafından öldürüldü. Onun ölümü Artuklu-Zengiler münasebetlerinde bir devrin sonu olmuştur. Biz bu devri kısaca şu şekilde özetleyebiliriz.

Haçlıların Ortadoğu'ya gelişlerinden itibaren Musul, bölgede kurulan Haçlı krallıklarıyla mücadelede her zaman önemli roller üstlenmişti. Ancak, bölgedeki Müslüman emîrlar arasında bir birlik oluşmamış olması sürekli olarak bu mücadeleyi menfi yönde etkilemiştir. İmadeddîn Zengi 521/1127 senesinde Musul Atabekliğinin başına geçmesinden itibaren Haçlılara karşı mücadeleyi tekeline toplamak ve bölgede otoritesini yerleştirmek amacıyla zorlu bir çalışma içine girmişti. Onun faaliyetleri sırasında karşılaştığı en ciddi rakiplerden biri de Artuklular olmuştu. Mardin ve Hısn-ı Keyfa'da kurulan iki Artuklu Devleti, tarih sahnesine çıktıkları dönemden itibaren Haçlılara karşı başarıyla mücadele etmişlerdi. Fakat önce Mardin hakimi İlgazi ve ardından Belek'in ölümünden sonra bu mücadelelerde üstlendikleri lider rollerini kaybetmişlerdi. İlgazi'den sonra Belek'in birleştirici şahsiyeti sayesinde birlik halinde hareket eden Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artukluları da, bundan sonra yavaş yavaş birbirlerinden uzaklaşmaya başlamışlardı. Ayrıca, Timurtaş'ın hakimiyetinin ilk senelerinde Haleb'de esir tutulan haçlı liderlerini çok cüz'i bir fidye karşılığı serbest bırakması ve anlaşmaya uymayıp Haleb'i kuşatan Haçlılara karşı şehre yardım etmemesi Müslümanlar arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştu²². Karşı tarafta Zengi ise, 1127 senesinde yeniden haçlıların baskısına maruz kalmış olan Haleb'i, baskıdan kurtarması, ona büyük bir prestij kazandırmıştı.

Hısn-ı Keyfa Artuklu Emîri Rükneddîn Davud mücadelecî ve güçlü şahsiyetiyle Artuklular arasında birliği yeniden sağlamak, bölgede yitirmeye

²² Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sevim 1961, 571-581.

başladıkları prestijlerini yeniden kazanmak çabasındaydı. Ancak, İmadeddîn Zengi'nin bölgeye gelişi, onun çabalarının sonuçsuz kamasına neden olmuştur. Başlangıçta Zengi'ye karşı, Mardin hakimi Hüsamüddevle Timurtaş ile birlikte hareket eden Davud, onun Zengi'ye tabi olmasıyla, mücadeleye tek başına devam etmek zorunda kalmıştı. Ancak yukarıda da anlatıldığı gibi başarılı olamamıştır.

Mardin Artuklularını kendi safına çekmekle mücadelede bir adım öne geçen Zengi, bölgede kendisi için biçtiği yüksek hakim rolünü zamanla terk ederek, 1139 senesinden itibaren bölgedeki diğer devletleri ilhak etmek amacı doğrultusunda hareket etmeye başlamıştı. İlk hedefi ise, Hısn-ı Keyfa Artukluları olmuştu. Ancak, babasının ölümünden sonra devletin başına geçen Fahreddîn Kara Arslan, Türkiye Selçuklularına bağlanmak suretiyle bu tehlikeyi bertaraf etmeyi başarmıştı. Bir süre sonra Zengi, kendisine tabi durumdaki Mardin Artuklularına karşı da, saldırgan bir politika izlemeye başladığını görüyoruz. Bizce, Zengi'nin politikasındaki değişikliğin en büyük nedeni bölgede, kendisine karşı koyabilecek herhangi bir gücün bulunmadığının bilincine varmasıdır. Ancak, onun Caber kalesi önlerinde öldürülmesi belki de, Artukluları kendilerini bekleyen muhtemel bir yok olma tehlikesinden kurtarmıştı. Artuklular, Zengi'nin öldürülmesinden sonra daha önceden kendilerine ait olan ve Zengi tarafından ele geçirilmiş yerleri tekrar ele geçirdiler. Fakat Zengi'nin oğulları Seyfeddîn Gazi ve Nureddin Mahmud'un, babalarının mirası üzerinde anlaşmaları Artukluların daha fazla bir şey yapmalarını engellemiştir. Zengi'nin, Artuklulara karşı izlediği uzlaşmaz ve savaş yanlısı tutumunun aksine, mirasın büyük kısmına sahip olarak ailenin başına geçen Nureddîn Mahmud'un takip ettiği ılımlı politika Artuklular ve Zengiler arasında uzun bir barış dönemini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, Artuklular bölgedeki siyasî olaylar üzerindeki müesseriyetlerini tamamen yitirerek sadece tabi bir devlet olarak varlıklarını sürdürmeye başlamışlardır.

Zengi'nin siyasî yükselişinin Suriye'deki Haçlıların ve Haçlı seferlerinin geleceği açısından ortaya çıkardığı menfi tesirler çok daha açık bir şekilde kendisini gösterecektir. Zengi'nin yükselişi sırasında Haçlıların durumuna baktığımızda, sayısal dezavantajlarına rağmen bölgedeki en önemli tutunma nedenlerinden biri

olan aralarındaki birlik anlayışından uzaklaşarak iç çekişmelere sürüklenmeye başladıklarını görürüz. Bölgeye geldiklerinden bu yana dağınık haldeki Müslümanlarla mücadele etmeye ve bunun getirdiği avantajları kullanmaya alışmış olan Haçlılar bölgedeki siyasî hakimiyetin tek bir liderin ve devletin eline geçmesi olmasından ötürü oldukça güç duruma düşmüşlerdir. Zira, askerî açıdan Müslümanlara karşı mücadelelerinde bölgedeki dört Haçlı devletinin ordularının birleşik hareket etmesi prensibine göre hareket eden ve bu sayede ağır zırhlarının getirdiği avantajları kullanabilen Haçlılar, Müslümanlara karşı rahatça üstünlük sağlayabilmekte yada onları kendilerine karşı savaşa girmekten sakındırabilmekteydiler. Bunun aksine durumlarda 1104'deki Belih Çayı ve 1119'daki Tell-Afrin savaşlarında görüldüğü üzere tek başlarına hareket etmeye çalışan Haçlı kuvvetleri Müslümanlar karşısında ağır mağlubiyetlere uğramışlardır. Yine Haçlılar, çoğu zaman Müslüman emîrlerle kurdukları siyasî ittifaklarla bölgedeki varlıklarını güçlü bir şekilde hissettirmişlerdir. Ancak ortaya çıkan bu yeni durum Haçlılar için çok büyük bir dezavantaj idi. Kocası Antakya kontu II Bohemund'un 1130 yılındaki ölümünden sonra Antakya hakimiyeti için babası Kudüs Kralı II. Baudouin'ine karşı Zengi'den yardım isteyip onun tabiiyetine girmek istemesi Haçlıların durumunu açıklayan en güzel örneklerden biridir. Kudüs Kralı II. Baudouin'in 1131 senesindeki ölümü de Haçlılar için önemli bir kayıp olmuştu. II. Baudouin, bölgedeki Haçlı devletlerine kendi otoritesini kabul ettirmeyi başarmıştı. Nitekim, onun dizginlemeyi başardığı Urfa ve Antakya Haçlı arasındaki geleneksel çekişmede ölümünden sonra artarak devam edecekti.

Bölgedeki Haçlıları, oluşan mevcut durumdan kurtarabilecek yegane güç ise, Bizans İmparatorluğu idi. Zira, Bizans Haçlı seferinin başlarında Haçlı kontlarından aldığı tabilik-metbuluk bağlarıyla bölgeye olan ilgisini devam ettirmekteydi. Nitekim, 1137 yılı içinde Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un çıktığı Suriye seferinin ana nedenlerinden biri de Antakya Haçlıları üzerindeki yüksek hakimiyetini kabul ettirebilmek çabası idi²³. Bu nedenle Bizans ordusu tarafından

²³ I. Haçlı Seferi sırasında Haçlı kontları İstanbul'dan Anadolu yakasına geçmeden önce Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'a verdikleri vassallik yemini gereğince Anadolu'da ele geçirdikleri ve eskiden Bizans'a ait olan yerleri doğrudan bu devlete iade edeceklerlerdi. Ayrıca, ele geçirdikleri

kuşatılan şehir günlerce mancınıklarla dövülmüş, nihayetinde Kont Raymond'un imparatora vassallik yemini etmesiyle huzur bulabilmişti. Ertesi yıl imparator bu kez Haçlılarla birlikte harekete geçerek Müslümanların arazisine girmiş Halep civarında alınan birkaç kalenin ardından stratejik bir konumdaki Şeyzer'i kuşatmıştı. Buranın alınarak haçlıların idaresine bırakılması, Zengi'nin Suriye'nin birleştirilmesi hususundaki biraz olsun sed vurabilir yada zorlaştırabilirdi²⁴. Ancak, imparatorun olanca gayretine rağmen, Haçlıların isteksizliği, onu kızdırmış ve bir süre sonra da bölgeden tamamıyla ayrılmıştı. Böylelikle Haçlılar, Zengi'nin Artukluları yavaş yavaş sindirdiği ve Dımaşk üzerindeki baskılarını arttırdığı bir dönemde belki de ellerine geçen en büyük fırsatı kaçırmışlardı.

Zengi'nin başlattığı ve oğlu Nureddin Mahmud tarafından ikmal ettirilecek olan Suriye'nin tek bir bayrak altında birleştirilmesi neticesinde Haçlıların ilgisinin Suriye'nin dışındaki bölgelere doğru kaydığını görülecektir. Haçlılar, bundan sonra doğal zenginlikleri ve elverişli limanları ile kendilerine gelecek vaad ettiğine inandıkları Fatimîlerin elindeki Mısır ile ilgilenmeye başlayacaklardır. Kudüs Kralı Amaury'nin bu konudaki faaliyetleri bir başlangıç teşkil etmiştir. Onların ilgisine karşılık Nureddin Mahmud'un olaya dahil olması Suriye'deki Müslüman-Haçlı mücadelesini başka topraklara yani Mısır'a taşımıştır. Nitekim, Selahaddin Eyyubî tarafından fethedilen Kudüs'ü hedef alan III. Haçlı Seferi dışında bundan sonra yapılacak olan Haçlı seferlerinin başlıca hedefi de Mısır olacaktır.

diğer bütün bölgelerde de Bizans imparatorunu yüksek hakimleri olarak tanıyacaktı. İznik'de bu durum gerçekleşmişti. Ancak Antakya, şehri ele geçiren Haçlı reislerinden Norman Bohemund'un bir hilesi sonucunda Bizans'a teslim edilmemiş ve burada Bohemund'un idaresinde Antakya Haçlı Kontluğu kurulmuştu. İmparator Aleksios, bu durumu daha sonra Bohemund'u yenip esir ettiği 1107 yılındaki Devol savaşından sonra yapılan ve aynı adla anılan anlaşmada da Antakya'nın Bizans'ın yüksek hakimiyetinde olduğunu tasdik ettirmiş ise de uygulanması hususunda pek ısrarcı olmamıştı. Tfs. Bkz., Runciman 1992, I, 116-122, 125-129 ; II, 40-42.

²⁴ Runciman 1992, II, 177.

BİBLİYOGRAFYA

- Abû'l-Farac, 1987. *Abû'l-Farac Tarihi*, II, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, TTK Yayınları.
- Alptekin, Coşkun. 1978. *The Reign of Zangi, 521-541/1127-1146*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alptekin, Coşkun. "Aksungur", *DİA*, II, 296.
- Alptekin, Coşkun. "Zengi", *İA*, XIII, 526-527.
- Artuk, İbrahim. 1944. *Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, Gençler Kitabevi.
- Ataoglu, Remzi. 1989, *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, Ankara, basılmamış doktora tezi.
- Demîrkent, Işın. 1987. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara, TTK. Yayınları.
- Halil, İmadeddin. 1967. *İmadeddin Zengi*, Beyrut, Darü'l-İlmiyye.
- Hillenbrand, Carole. 1990. *A Muslim Principality in Crusader Times, The Early Artuqid State*, İstanbul, Hollanda Tarih-Arkeoloji Enstitüsü.
- İbn el-Adim, 1954. *Zübdetü'l-Haleb min tarih-i Haleb*, II, nşr. Sami Dehhan, Dımaşk, İstitut Français de Damas.
- İbn el-Esir, 1979. *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, XI, nşr. C.J. Torberg, Beyrut 1979, Dâru Sadır.
- İbn el-Esir, trhsz. *el-Tarihü'l-bâhir fi Devleti'l-Atabekiyye*, nşr. A. A. Tilimat, Kahire trhsz., Dâru'l-Kütübi'l-Hadise.
- İbn el-Ezrak, 1987. *Tarih-i Meyyafarikin ve Amid-Artuklular Kısmı*, nşr. Ahmed Savran, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İbn Kalanisî, *Zeylû Tarih-i Dımaşk*, thk. Süheyl Zekkar, Dımaşk, Dâru Hassan.
- İbn Vasıl, 1953. *Müferric el-kurûb*, I, yay. Cemaleddin Şeyyal, Kahire.
- Merçil, Erdoğan. 1991. *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK. Yayınları.
- Runciman, Steven, 1992. *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, II, trk. trc. Fikret Işıltan, Ankara, TTK. Yayınları.

Sevim, Ali. 1990. *Ünlü Selçuklu Kumandanları- Afşin, Atsız, Artuk, Aksungur*, Ankara, TTK. Yayınları.

Sevim, Ali. "Aksungur", *İA*, I, 275.

Sevim, Ali. 1961. "Timurtaş'ın Haleb Hakimiyeti", *Bellekten*, XXV/100, Ankara, TTK. Yayınları.

Süryanî Mikhael, TTK Kütüphanesi. *Süryanî Patrik Mikhael Vekayinâmesi, II. kısım (1042-1195)*, Trk. trc. H. D. Andresyan.

Turan, Turan. 1993. *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Usta, Aydın. 2000. "Artuklular", *Türkler*, VI, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.

Usta, Aydın. 2002. "Artuklular ve Haçlılar - Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar 1098-1124", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* Prof. Dr. İsmet MİROĞLU Hatıra Sayısı, Sayı : 37 sayfa : 358 - 374, İstanbul. İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları.